

AGRONIMLAR TOPONIMIKANING ASOSIY SOHASI SIFATIDA

Xakimbayeva Ozoda Kalandarovna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya. Bugungi kun tilshunosligi jadal rivojlanib borayotgan bir pallada, joy nomlari va unga teng bo'lgan birliklarni tadqiq qilish lingvistikaning oldidagi muhim vazifalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Toponimika ko'plab filologlar tomonidan o'rganilgan soha bo'lishiga qaramasdan unda hali o'z yechimini topmagan muammolar talaygina. Mazkur maqolada shunday muammolardan biri hisoblangan agronimlar haqida so'z yuritiladi. Muallif o'z fikr va mulohazalarini misollar yordamida ochiqlab, tushintirib beradi.

Kalit so'zlar: toponimika, onomastika, agronim, tilshunoslik, agronimiya, toponimik birlik, toponimik obyekt, nom.

Onomastika tilshunoslikdagi har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi, shuningdek tildagi barcha atoqli otlar yig'indisini o'zida ifodalaydi. Onomastika fani atoqli nomlarni olgan obyektlarning toifalariga ko'ra ularni quyidagi guruh (bo'lim)larga ajratadi: antroponimiya–kishilarning atoqli nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablari, taxalluslari), toponimiya–geografik obyektlarning atoqli nomlari, teonimiya–turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari, zoonimiya–hayvonlarga qo'yiladigan (shartli) atoqli nomlar, laqablar, kosmonimiya–fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan nomlari, astronimiya–ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar) nomlarining majmuini o'zida ifodalaydi. Bundan tashqari onomastikaning yana bir qancha bo'lim (guruh)lari mavjud. Masalan, onomastikaning bir bo'limi realionimlar (avval va hozir mavjud bo'lgan obyektlarning nomlari) deb nomlansa, unga zid bo'lgan mifonimlar xayoliy– to'qima obyektlarning nomlarini bildiradi.

Atoqli nomlarning til (lisoniy) xususiyatlarini o'rganilish darajasiga qarab onomastika adabiy va dialektal onomastika, odatdagi (amaliy) va poetik onomastika, zamonaviy va tarixiy onomastika, nazariy va amaliy onomastika kabi turlarga bo'linadi. Shulardan biri bo'lgan nazariy onomastika til va nutqdagi, adabiy va dialektal sohalarga tegishli atoqli nomlarning paydo bo'lishi, ularning nominatsiya (nomlanish) asoslari, rivojlanishi, shu jarayondagi turli xil o'zgarishlari, onomastik birliklarning nutqda qo'llanilishi, muayyan hudud va tillarda tarqalishi hamda onomastik birliklarning tarkibiy tuzilishini o'rganadi. Badiiy matnlardagi atoqli nomlarni tadqiq etish alohida muammo bo'lib, bu badiiy onomastika yoki onomapoetikaning asosiy vazifasidir. Onomastika, shuningdek, tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy, struktur, genetik, areal, onomastik xaritalashtirish va boshqa usullarini qo'llagan holda, atoqli nomlarning fonetik, morfologik, derivatsion (yasalish, shakllanish), semantik, etimologik kabi jihatlarini ham o'rganadi. Amaliy onomastika horijiy tillarga mansub nomlarning transkripsiyasi, transliteratsiyasi,

an'anaviy (talaffuz va yozilishiga ko'ra), tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan nomlarni aniqlash, "begona" nomlarni o'z tilida qanday yozish bo'yicha yo'riqnomalar tayyorlash, horijiy tillardan o'zlashgan nomlardan yangi onomastik birliklar hosil qilish bilan, nom berish va nomlarni o'zlashtirish masalalari bilan shug'ullanadi. Til ijtimoiy hodisalardan biri bo'lib, unda xalqning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy qarashlari, milliy rasm-rusumlari, turmush tarzi, orzu-istaklari o'z ifodasini topadi. Tilshunoslikda shunday lug'aviy qatlamlar borki, ular ma'lum bir xalqning hayoti, urf-odati, tarixi bilan bog'liqdir. Bunday lug'aviy qatlamlarni o'rganish shu xalq tarixi va etnografiyasini o'rganishni taqozo qiladi.

Til lug'at birliklari, jumladan, toponimlarni ham tasnif etishda ularning lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Tadqiq etishda tasnif qilish yo'nalishini to'g'ri tanlash o'rganilayotgan obyektning asl tabiatini hamda boshqa bir qator o'ziga xosliklarini aniqlashni yengillashtiradi. Toponimlarni tasniflash borasida fikr yuritgan S.Qorayevning quyidagi qarashlari e'tiborga loyiq: "Toponim muayyan ma'noni anglatadi, toponimistlar ta'biri bilan aytganda, toponim informatsiyaga ega va u real hodisani aks ettiradi" [1; 142]. Toponimlarning ana shu real voqelikni aks ettirishini hisobga olib, ularni qandaydir guruhlariga bo'lish kerak, albatta. Toponimlarni ana shunday klassifikatsiya qilish ularning semantik mohiyatini o'rganish ishini osonlashtiradi deb o'ylaymiz. Umuman, tilshunoslikda toponimlar tasnifi masalasi asosiy tadqiq obyektlaridan biri bo'lib kelgan. Bu borada turli e'tiborga sazovor qarashlar taklif qilinganki, ularda toponimlarni tasnif qilishning eng samarali va qulay yo'llari bayon etilgan. Toponimlarni tasniflash masalasida H.Sharipovning olib borgan tadqiqoti e'tiborga loyiq [2; 128].

Turkiy tillardan biri bo'lgan qirg'iz tili materiallari asosida tadqiq olib borgan H.Sharipov Qirg'izistondagi joy, suv va tog' nomlarini quyidagi belgilar asosida shakllangan deyish mumkin deb, ularning 1) joylardagi tabiiy geografik sharoit; 2) mazkur joylardagi tabiiy yer osti boyliklari; 3) kishilarning nomlari, ularning yashash sharoitlari; 4) hayvonlar va predmetlarning nomlari singari ko'rinishlarini qayd etgan [2; 128]. Muallif Janubiy Qirg'izistondagi joy nomlarining struktura jihati bir xil emasligini, nomlar sodda, qo'shma hamda murakkab shakl va xarakterga egaligini ta'kidlab, ular turkiy tillarga xos morfologik, sintaktik va morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalganligini uqtirgan. H. Sharipov grammatik nuqtai nazardan nomlarning shakllanishini quyidagicha tasniflashni tavsiya etgan:

I. Sodda nomlar. a) tub so'zlar asosida paydo bo'lgan nomlar. Bu xil nomlar kamroq bo'lsa ham uchraydi. Tub so'z formasidagi toponimlar ko'pincha narsa, predmet nomlari, ba'zan esa qadimgi urug' va qabilalar nomi bilan bog'liqdek ko'rinadi; b) yasama so'zlar zahirida shakllangan nomlar. Bu tipdagi toponimlar ko'plab uchraydi, ularning xarakteri ham har xil bo'lib, turli yasovchi affiksalar yordamida paydo bo'ladi.

II. Qo'shma nomlar. 1) sintaktik usul bilan (ikki va undan ortiq o'zakning birikuvidan) paydo bo'lgan nomlar. Bu xil nomlar materialiga (so'z turkumlariga) ko'ra: a) ot+ot; b) sifat+ot; v) son+ot; g) son+ot+ot; d) ot+fe'l; e) sifat+ot+ot; f)

sifat+fe'l+ot. 2. Morfologik-sintaktik usul bilan shakllangan nomlar tarkibida ot+ot hamda sifat+ot, ba'zan ot+sifat ishtirok etgan bo'lib, ularning o'rtasi yoki oxirida yasovchi affiks keladi.

III. Murakkab nomlar [3; 48-49]. Maqola muallifi murakkab nomlar sirasiga hozirda soddalashgan, etimologiyasi va semantikasini aniqlash qiyin bo'lgan hamda qisman qo'shma so'z ekanligi sezilib turadigan nomlarni kiritgan. O'zbekiston toponimlarini tasnif etish borasida Z. Do'simovning maqolasi alohida o'rin tutadi. Chunki mazkur maqolada toponimlarni tasnif etish masalasi ilk bor keng ko'lamda tahlilga tortilgan [4; 17-20]. Z. Do'simovning qayd etishicha, joy nomlarini leksik-semantik va grammatik tuzilishiga ko'ra tasnif qilish keng tus olgan. Olim toponimlarni leksik-semantik tasnif etishda ikkita munosabat borligini uqtirgan: birinchidan, 1) etnonimlardan vujudga kelgan toponimik nomlar; 2) onomastik nomlar (kishi otlari)dan paydo bo'lgan toponimlar; 3) toifa guruh nomlaridan paydo bo'lgan toponimlar; 4) yer tuzilishi, suv va qurilish inshootlari, o'simliklar dunyosi, aholining kasbi, turli xil voqealar-yig'inlar va shu kabilar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar; ikkinchidan, 1) qabila nomini bildiruvchi toponimlar; 2) millat nomini bildiruvchi toponimlar; 3) kishilar ismiga qo'yilgan toponimlar; 4) kasb-hunarga nisbatan berilgan toponimlar; 5) predmet belgisini ifodalovchi toponimlar; 6) o'simlik (daraxt)lar nomi bilan yuritiladigan toponimlar; 7) el-yurt, vatan nomi bilan bog'langan toponimlar; 8) geografik relyefni ifodalovchi toponimlar. Shuningdek, olim toponimlarni bu tipda tizimlashtirishda guruhlar orasida aniq chegara yo'q ekanligini qayd etgan hamda toponimlarni tasnif etishda tadqiqotning xarakteridan va tadqiqotchining o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqib, leksik-semantik prinsipdan foydalanish o'rinli ekanligini uqtirgan.

Toponimlarni o'rganishda bir qancha savollar va fikr-mulohazalarga duch kelishimiz mumkin. Chunki ko'pchilik toponimlar toponim xususiyatini tez yo'qotishga ega. Ya'ni toponim nom oronimga, agronimga, gidronimga, urbonimga yoki shu kabilarga o'tishini ko'pchilik tadqiqotlar orqali o'rganib chiqqanmiz. Bugungi maqola orqali toponim nomning agronimga aylanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Agronimlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning o'zgaruvchan xarakterga egaligidir. Binobarin, ular boshqa toponimlarga nisbatan oson o'zgaradi yoki o'zgartirilishi mumkin. Toponimlarning boshqa turlari kabi ularga ham hududiylik xos va chegaralangan kishilar nutqida qo'llaniladi. Agronimlarning "yashash" davri nisbatan qisqa bo'lganligi bois, ularning ma'no mazmunini aniqlash qiyin emas. Agronimlar shaharlarning tarixiy va lisoniy qiyofasini jonlantirishda hamisha muhim o'rin tutib kelgan. Masalan, Toshkent shahridagi Beshyog'och maydoni 70-yillarda Beruniy maydoni, 80-yillarda Komsomol maydoni, 1991 yildan boshlab yana o'z holidagi Beshyog'och maydoni ko'rinishida qo'llana boshlangan. Chorsu maydoni, Xadra maydoni, Registon maydoni haqida ham shunday so'zlarni aytish mumkin.

Biz agronimlarni tadqiq qilar ekanmiz, ular toponimlarning bir qismi ekanligini ko'pchilik izlanishlar orqali bilib olganimiz sir emas. Toponimlar har bir xalq tili

lugʻat boyligining tarkibiy qismi sanalib, ularning mavjudligi va amalda boʻlishi oʻsha tilning umumiy qonun-qoidalari doirasida boʻlsa ham uning oʻziga xos lingvistik xususiyatlari bor. Ularni tilning fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari misolida kuzatishimiz mumkin. Joy nomlarining paydo boʻlishida shu geografik obyektning tashqi koʻrinishi, joylashish oʻrni, tabiiy sharoiti, yer boyligi, hayvonot va oʻsimlik dunyosi, mahalliy xalqning shugʻullanadigan kasbkori, xoʻjaligi yoki biror bir voqea-hodisa munosabati bilan ayrim shaxs yoki qabila, urugʻ nomiga va boshqa koʻplab sabablarga hamda belgi – xususiyatlarga binoan qoʻyilishi mumkin. Bir joyning nomlanishi bilan bogʻliq bir nechta sabablar boʻlsa ham ularning eng xarakterlisi tanlab olinadi. Toponimlarning leksik-semantik guruhlarini belgilash ularni maʼlum guruhlariga, tiplarga ajratib, boʻlib olish va shu asosda tasniflash bu birliklarning maʼnolarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qorayev S. Geografik nomlar maʼnosi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1999. – 142 b.
2. Sharipov H. Janubiy Qozogʻiston toponimikasi. – Toshkent: Fan, 1998. – 128 b.
3. Sharipov H. Janubiy Qozogʻiston toponimikasi. – Oʻzbek tili va adbiyoti. 2-son. Toshkent: Fan, 1978. – 48-49 b.
4. Doʻsimov Z. Toponimlar tasnifi masalasiga doir. Oʻzbek tili va adbiyoti. 1-son. Toshkent: Fan, 1978. – 17 – 20 b.